

УДК 81'37: (811.161.2+811.111+ 811.133.1)
DOI: 10.24144/2617-3921.2019.17.130-138

Тетяна Сорока
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови та перекладу
Ізмаїльський державний гуманітарний університет,
orcid.org/0000-0002-7680-6604
м. Ізмаїл, Україна, +38 (050) 190-32-79, magpie3f@mail.ru

Словникова стаття як інструмент інтерпретації лексичного значення аксіономена

Анотація. У статті обґрунтовується роль тлумачних словників, що утворюють емпіричну базу для вивчення лексичної семантики іменників на позначення цінностей. Основна увага зосереджена на розкритті сутності словникової статті з точки зору її основних характеристик (словникових дефініцій (власне парадигматичної частини словникової статті), ілюстративного матеріалу (її синтагматичної частини) та системи позначок) та встановленні практичної значущості дефініційного аналізу як формалізованої основи дослідження українських, англійських та французьких аксіономенів.

Ключові слова: реєстрове слово, тлумачний словник, аксіономен, дефініційний аналіз, формула тлумачення, лексична семантика.

Abstract. The purpose of the article is to justify the role of explanatory dictionaries that form the empirical basis for investigating the lexical semantics of nouns denoting values. Special attention is paid to revealing the essence of dictionary articles in terms of their main characteristics as well as to establishing practical significance of definition analysis as a formalized foundation for Ukrainian, English and French axionomens research. The deployment of a dictionary article in most lexicographic resources of explanatory character is based on three main characteristics: dictionary definitions (the paradigmatic part of a dictionary article proper), illustrative material (its syntagmatic part) and the tagging system. The dictionary article is a complex of formal signs with a concretized structure from which it is impossible to remove or to which no part can be added so as not to change other parts and do not cause general rearrangement. Since the dictionary article acts as a tool of the lexical meaning interpretation of the register unit, its intersection with other distinctive formal signs allows to describe correlations between the lexical meanings in the language system by means of formalized method. Taking into account the informational amount of dictionary definitions will provide the further determining a seme as a component of lexical mening of specifically-chosen words denoting values. The prospect of research is to analyze language objectivization of Ukrainian, English and French cultural axiological categories presented with words denoting philosophical, world outlook, scientific, social, political, moral, religious, legal, aesthetic values.

Keywords: registry word, explanatory dictionary, axionomen, definition analysis, interpretation formulae, lexical semantics.

Вступ. Останнім часом у вітчизняній лінгвістиці спостерігається активізація проведення формалізованих досліджень системно-структурних особливостей лексичної семантики з метою її багатоаспектної параметризації, що ґрунтується на засадах матричної репрезентації семантичних відношень між мовними одиницями на позначення реалій картини світу. Дотримуючись загальної тенденції, лексику сучасних української, англійської та французької мов розглядаємо як систему, цілісну організацію із взаємопов'язаними й взаємозалежними ділянками, які, в свою чергу, мають специфічні властивості, проте підлягають законам існування цієї цілісності.

Терміни *система* і *структура* у сьогочасній російській і в українській мовознавчій літературі є відмінними. Дефініції системи і структури розрізнено в російських лінгвістичних працях так: якщо система є сукупністю елементів, зв'язаних певними відношеннями, то структура є типом цих відношень, способом організації системи. Якщо нам відома будова системи (підсистеми, їх внутрішня побудова та тип зв'язку між їх

елементами), то можна сказати, що ми знаємо структуру самої системи [10, с. 452–454]. В українській лінгвістиці поняття системи та структури трактують як невіддільні складові об'єкта мови: "Структура і система мови – два аспекти об'єктивно єдиного взаємовідношення між мовою, що розглядається як організована сукупність складових частин і елементів, і цими складовими частинами і елементами" [11, с. 319]. Ми дотримуємося визначень розглянутих термінів у трактуванні О.С. Мельничука: "Під *системою* у мові... розуміють сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів, які утворюють складнішу єдність, розглядувану з боку елементів – її частин, а під *структурою* – склад і внутрішню організацію єдиного цілого, розглядуваного з боку його цілісності" [11, с. 607].

Система і структура української, англійської та французької літературних мов природніше та найоб'ємніше представлені тлумачними словниками, які являють собою "найповніші банки інформації стосовно мовних одиниць" [6, с. 19] і виступають "моментальними знімками постійно поновлюваної і рухомої мови" [1, с. 8]. У використаних в дослідженні словниках [12; 13; 14], як і в процесі користування мовою, фонологія, морфологія та словотвір не виділяються в автономні системи чи підсистеми, а виступають у вигляді комплексної форми вираження змісту лексичних одиниць.

Лексикографічна практика укладання тлумачних словників націлювала дослідників на вивчення лексичного значення слова не як ізольованого, а органічно-поєднаного елемента системи мови. Відповідно, такі авторитетні тлумачні словники, як СУМ, OED і DLF дозволяють здійснити аналіз мовних засобів їхнього вираження у "термінах семантичних складників" [3]. Визначення лексичних значень слів як фактів мови здійснюється лексикографами за допомогою вивчення текстів як результатів мовленнєвої діяльності людини. Таким чином, іменники на позначення цінностей в тлумачному словнику поєднують в собі форму вираження і зміст. Форма слова представляє собою багатогранне явище, завдяки якому лексичне значення проявляється у всій своїй повноті.

Методологія та методи дослідження. Загальнонауковим підґрунтям роботи є принцип антропоцентризму, осмислений в проекції на етноцентризм, експансіонізм та експланаторність. У дослідженні застосовано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція і дедукція), які доповнено спеціальними лінгвістичними методами. Так, аналіз лексикографічних джерел сприяв збору мовного матеріалу дослідження, а дефініційний аналіз допоміг у вивченні лексичних значень іменників на позначення цінностей, що відображено в їхніх словникових тлумаченнях.

У низці статей, присвячених характеристиці лексико-семантичних угруповань аксіономенів¹ [4; 5], викладено результати наукового дослідження слів з найвищим, середнім ступенем полісемії та моносемічних лексем, які кваліфікуються як ціннісно-обумовлені реєстрові одиниці лексикографічних джерел тлумачного характеру. У зв'язку з цим необхідність вирішення питання про розкриття принципів дефініційного аналізу і характер співвідношень аксіономенів різного ступеню полісемії зумовлює **актуальність** заявленої проблематики.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні ролі тлумачних словників, що утворюють емпіричну базу для вивчення лексичної семантики іменників на позначення цінностей. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) розкрити сутність словникової статті з точки зору її основних характеристик; 2) встановити практичну значущість дефініційного аналізу як формалізованої основи дослідження українських, англійських та французьких аксіономенів.

Виклад основного матеріалу дослідження. В тлумачних словниках об'єктивуються системні зв'язки лексичних одиниць, оскільки визначення значень одних слів здійснюється за допомогою інших слів тієї самої мови, семантично пов'язаних з першими.

В процесі лексикографічної обробки мовної семантики іменників на позначення цінностей в трьох мовах основним є визначення обсягу лексичних значень реєстрових слів, яке супроводжується дослідженням їх системних залежностей та встановленням місця серед інших однорідних реєстрових одиниць. "Системні залежності, вказівка на місце і окреслення меж індивідуального значення, закріпленого за реєстровим словом, відзначає М. М. Пещак, тлумачаться багатим, але практично осяжним арсеналом структурних схем організації словникових статей" [2, с. 11]. У науковій роботі виходимо з того, що досліджувана лексика, виступаючи в словнику ціннісно-зумовленими реєстровими словами української, англійської та французької мов, виділяється на основі лексикографічних параметрів, що повною мірою визначаються типом словника – СУМ, OED і DLF.

Використані тлумачні словники виступають джерельною базою фактичного матеріалу. Дефініції досліджуваних слів у СУМ, OED і DLF служать базою для опису їхніх значень, де кожне окреме тлумачення представляє одне із значень аксіономена. Отже, досліджувана лексична одиниця, якій в словнику відповідає *n* тлумачень, характеризується як *n*-значне. Ліва частина словникової статті містить у собі те, що відомо до визначення, тоді як права в розчленованому вигляді вміщує і утримує те, що стає відомим після визначення. При цьому ліва частина репрезентує форму

¹ *Аксіономен* (від грецького *ἀξία* – "цінність" і латинського – *poimen* – "ім'я, назва") є робочим терміном, упровадженим у науковий обіг автором для позначення філософсько-світоглядних, наукових, громадсько-політичних, соціальних, моральних, релігійних, правових і естетичних цінностей.

(план вираження) слова, а права – його лексичне значення (план змісту). І план вираження, і план змісту постають багатокomпонентними й складними системно-структурними одиницями, проте ця складність "настільки просто описується, що в користувача словником не виникає непорозумінь, які стосувалися б єдності лексикографічного слова як мовного знака" [2, с. 15]. Конвенціональність зв'язку між формою і змістом мовних знаків на позначення цінностей перекривається системною та структурною вмотивованістю плану вираження і плану змісту. Словникова стаття являє собою комплекс формальних ознак із конкретизованою структурою, з якої не можна вилучити або до якої не можна додати жодної частини так, щоб не змінити інші частини і не викликати загального перегрупування [7, с. 204]. Крім того, саме лексичне значення слова визначається не лише як його безпосередня (або опосередкована) співвіднесеність із конкретним (або абстрактним) предметом, у значенні слова відображено і "загальні предметно-логічні зв'язки, і відношення з лексичними значеннями інших слів цієї (або наближеної) лексичної парадигми, і межі лексичної сполучуваності, і характер лексико-граматичної віднесеності (саме тому в словниках указується частина мови, до якої належить визначене слово, а також загальні формально-категоріальні значення) та властиві слову емоційно-експресивні властивості" [9, с. 126].

Розгортання словникової статті в лексикографічних джерелах тлумачного характеру відбувається на основі трьох основних характеристик: словникових дефініцій (власне парадигматичної частини словникової статті), ілюстративного матеріалу (її синтагматичної частини) та системи позначок. У вивченні лексичних одиниць на позначення цінностей враховуємо вказані показники.

Будова словникових статей аксіономенів обумовлена обсягом і якісною специфікою синтезованого на основі комплексів мікроструктурних відношень індивідуального лексичного значення. Залежно від цього словникові статті найрізноманітнішої складності розбивають лексичні значення полісемантичних аксіономенів на рубрики і підрубрики (відтінки значень), які в свою чергу, утворюються з формул тлумачення. В трьох словниках розбивка на рубрики однаково нумерується, а виділення підрубрик здійснюється шляхом їх індивідуального позначення:

а) в СУМ – косими рисками: *життя*, -я, с. **1.** Вища форма існування матерії, найхарактернішими рисами якої є обмін речовин, самооновлення, самовідтворення. // Існування всього живого; прот. смерть. **2.** Стан живого організму в стадії розвитку, зросту. **3.** Період існування кого-небудь; вік. // Все пережите, зроблене людиною за час її існування; біографія. **4.** Спосіб існування кого-небудь. **5.** Жива істота. **6.** *перен.* Про щось дороге, необхідне, важливе. **7.** Прояв фізичних і духовних сил живих істот. **8.** Пожвавлення, рух, посилення діяльності живих істот. **9.** Сукупність явищ, що характеризують існування, визначають розвиток чого-небудь. **10.** Те, що реально існує; дійсність;

б) в OED – квадратами: *life* – n (pl. **lives**) **1.** [*mass noun*] The condition that distinguishes animals and plants from inorganic matter, including the capacity for growth, reproduction, functional activity, and continual change preceding death. ▫ living things and their activity. **2.** The existence of an individual human being or animal. ▫ [*with adjective or noun modifier*] A particular type or aspect of human existence. ▫ A biography. ▫ (*in Christianity and some other religious traditions*) either of the two states of a person's existence separated by death. ▫ (*in Hinduism and some other religious traditions*) any of a number of successive existences in which a soul is held to be reincarnated. ▫ A chance to live after narrowly escaping death (with reference to the nine lives traditionally attributed to cats). ▫ (*in various games*) one of a specified number of chances each player has before being put out. **3.** (*usually one's life*) The period between the birth and death of a living thing, especially a human being. ▫ The period during which something inanimate or abstract continues to exist, function, or be valid. ▫ *informal* [*mass noun*] A sentence of imprisonment for life. **4.** Vitality, vigour, or energy. **5.** [*mass noun*] (in art) the depiction of a subject from a real model, rather than from an artist's imagination;

в) в DFL – буквами: *vie* – n.f. (latin *vita*) **A.I.1.** Ensemble des phénomènes (nutrition, assimilation, croissance, reproduction) communs aux êtres organisés et qui constituent leur mode d'activité propre, de la naissance à la mort. **2.** Fait de vivre, existence humaine. ◇ **Relig.** Bonheur éternel des élus après la mort. **3.** Entrain, vitalité manifestés dans tous les comportements. **A.II.1.** Existence humaine considérée dans sa durée; ensemble des événements qui se succèdent dans cette existence. **2.** Manière de vivre propre à qqn ou à un groupe. **3.** Ensemble des activités de qqn dans un domaine spécifique. **4.** Ensemble des moyens matériels (aliments, argent, etc.) nécessaires pour assurer l'existence de qqn. **5.** Condition humaine, monde des humains. **6.** Biographie, histoire de qqn. **B.1.** Mouvement, dynamisme, élan, vitalité qui caractérisent quelqu'un, une action, une œuvre, animent un lieu. **2.** Ensemble des activités, des situations, des relations entre personnes qui marquent l'existence et le fonctionnement d'un secteur, d'un groupe. **3.** Existence, dans le temps, des choses soumises à une évolution.

Аналіз лексикографічного представлення досліджуваних мовних одиниць показав, що одна словникова стаття при перетині з іншими утворює з ними певні угруповання, які на лексичному рівні формують синонімічні ряди. Спостерігається також перетин однієї словникової статті з іншою, а тої ще з іншою, проте відмінними від першої формальними ознаками [8, с. 20–21].

Формули тлумачення, їх співвідношення в межах однієї рубрики і між рубриками становлять суть структури тлумачної частини, а особливості оформлення реєстрової одиниці та її співвідношення з тлумачною частиною – структуру словникової статті.

У словникових статтях моносемантичних українських, англійських та французьких реєстрових аксіономенів рубрикація відсутня, а різниця в обсязі їх лексичних значень передається за допомогою деталізації тлумачення. Пор:

укр.: *ввічливість* (увічливість), -вості, ж. Властивість за знач. ввічливий, *консенсус*, -у, ч. Відсутність у сторін, що домовляються, заперечень проти пропозицій, висунутих під час переговорів; **англ.:** *politeness* (noun) The act of showing regard for others, *consensus* (noun) General agreement among a group of people; **франц.:** *civilité* n.f. (latin *civilitas*, -atis) Observation des convenances en usage chez les gens qui vivent en société, *consensus* n.m. (latin *consensus*, accord) Accord et consentement du plus grand nombre, de l'opinion publique.

Наведені приклади свідчать про те, що в однозначних аксіономенах формальні ознаки стосуються нерозчленованого лексичного значення реєстрової одиниці, тому скільки не було б їх у словниковій статті, кожна виступає тільки раз.

Словникова стаття являє собою групу, в якій формальні ознаки строго організовані. Їхня кількість залежить від ступеня полісемічності реєстрового слова: чим багатша полісемія, тим більше підстав для урізноманітнення формальних ознак словникової статті. Так, стилістичні властивості лексичного значення реєстрової одиниці та її відтінків подаються у формі ремарок, наприклад, **укр.:** *добро:* 2. у знач. присудк. сл. (=у значенні присудкового слова) Про задоволення, що його хто-небудь відчуває від певного становища, певних обставин і т. ін., 4. *ірон.* (=іронічне слово). Про щось погане, недоброякісне, незначне і т. ін., *мур:* II.4. *заст.* (=застаріле слово) Життя мирян; світське життя, на протилежність монастирському, *мораль:* 3. *розм.* (=розмовне слово) Повчання, настанови, поради; **англ.:** *law:* 1. ▀ (the law) informal (=in informal speech) The police, *art:* 15. *archaic* (=archaic word) Science, learning, or scholarship, *spirit:* 1. ▀ *short for* (short word for smth.) Holy Spirit; **франц.:** *amour:* III. ◇ *pl.* (=pluriel) Suisse. Dernières gouttes d'une bouteille de vin, *vie:* A.II.4. ◇ *Fam.* (=familier) *Faire la vie.* a. S'adonner, souvent avec excès, à tous les plaisirs. b. Être insupportable, *liberté:* V.2. ◇ *Fig.* (=figuré) *Prendre des libertés avec un texte*, ne pas le citer (ou le traduire, etc.) exactement.

Інші фізично-виражені ознаки аксіономена термінологізуються і вказують на сферу його вживання. Так, безпосередньо перед формулою тлумачення в словникових статтях можуть уживатися скорочення або повні найменування доктрин, теорій, галузей знань або родів занять, як-от: **укр.:** *іст.* (=історія) *воля:* звільнення селян від кріпацтва, *мат.* (=математика) *порядок:* числова характеристика багатьох математичних об'єктів; **англ.:** *Mathematics.* *space:* a mathematical concept regarded as a geometric set of points governed by axioms, *Botany.* *style:* flower part, *Christianity.* *soul:* the spiritual part of a person, capable of redemption from the power of sin through divine grace; **франц.:** *Géométrie.* *espace:* ensemble des points dont la position est définie par trois coordonnées, *Sports.* 2. *droit* n.m. (lat. *directum*, ce qui est droit): 1. Pied ou poing droit, 2. Coup porté avec le poing droit, en boxe.

Висновки з дослідження. Здійснене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Словникова стаття містить набір тих формальних ознак, які допомагають виявити й охарактеризувати як загальновідомі, загальнонаціональні особливості слів, так і їхню національно-мовну специфіку, й відкинути okazіональні риси, які виявляються в окремих контекстах.

2. Оскільки словникова стаття виступає інструментом інтерпретації лексичного значення реєстрової одиниці, то її перетин з іншими, але відмінними формальними ознаками дає можливість формалізовано описувати співвідношення між лексичними значеннями в системі мови. Врахування інформаційного обсягу словникових дефініцій забезпечить подальше визначення семи як складника лексичного значення конкретно-обраних слів на позначення цінностей.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаємо в зіставно-типологічному аналізі мовної об'єктивації аксіологічних категорій духовної культури українського, англійського та французького народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Прагматическая информация для толкового словаря. *Интегральное описание языка и системная лексикография* : Избранные труды. Москва : Языки русской культуры, 1995. Т. 2. С. 135—154.
2. Пещак М. М. Специфіка формальних ознак лексикографічної обробки слова. *Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. К. : Наукова думка, 1982. С. 10—55.
3. Скороходько Э. Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста. Київ. : Наук. думка, 1983. 218 с.
4. Сорока Т.В. Матричне представлення аксіономенів із середнім ступенем полісемії (на матеріалі сучасної української мови). *Мова і культура*. 2013. Вип. 16. Т. III (165). С. 167—175.
5. Сорока Т.В. Особливості системного співвідношення українських та англійських аксіономенів. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2016. Вип. 14. С. 197—207.
6. Фабіан М. П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах : монографія. Ужгород : Інформаційно-видавниче агентство "ІВА", 1998. 255 с.
7. Фабіан М. П. Застосування процедури формалізованого аналізу лексичної семантики в зіставних дослідженнях. *Проблеми зіставної семантики*. Київ, 2011. Вип.10, ч. I. С. 202—207.
8. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко. К. : Наукова думка, 1982. 250 с.
9. Шхапацева М. Х. К вопросу о лексическом значении слова. *Вестник Адыгейского государственного университета. Серия : Филология и искусствоведение*. 2014. Вып. 1. С. 121—127.

10. Лингвистический энциклопедический словарь / В.Н.Ярцева (гл. ред.). М.: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
11. Українська мова: Енциклопедія / За ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. К.: Українська енциклопедія. 2000. 752 с.
12. СУМ – Словник української мови : у 11 т. / І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка. Т. 1. 1970. 799 с.; Т. 2. 1971. 550 с.; Т. 3. 1972. 744 с.; Т. 4. 1973. 840 с.; Т. 5. 1974. 840 с.; Т. 6. 1975. 832 с.; Т. 7. 1976. 723 с.; Т. 8. 1977. 927 с.; Т. 9. 1978. 916 с.; Т. 10. 1979. 658 с.; Т. 11. 1980. 699 с.
13. DLF – Grand Larousse de la Langue Française : en 7 vol. / sous la direction de L. Gilbert, R. Lagane, G. Niobey, avec le concours de H. Bonnard, L. Casati, A. Lerond. Paris : Larousse, 1986. 6528 p.
14. OED – Oxford English Dictionary : in 12 vol. / chief ed. J. Murray. London : Oxford University Press, 1963. V. I. 1240 p.; V. II. 1308 p.; V. III. 488 p.; V. IV. 532 p.; V. V. 758 p.; V. VI. 820 p.; V. VII. 1216 p.; V. VIII. 936 p.; V. IX. 386 p.; V. X. 396 p.; V. XI. 493 p.; V. XII. 105 p.